

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського
ЧУТІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

**ЧУТІВЩИНА:
ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ**

Збірник наукових статей

Випуск 2

Полтава
ТОВ «АСМІ»
2025

МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ ЗАРУДНИЙ (1859–1919) – ТРАЄКТОРІЯ ЖИТТЯ ТА ЗДОБУТКІВ ВИДАТНОГО НАТУРАЛІСТА

У статті висвітлено життєвий шлях та напрацювання в галузі зоології, орнітології та географії видатного дослідника, мандрівника й організатора музейної справи М. О. Зарудного – уродженця історичної Полтавщини.

Ключові слова: Микола Зарудний, зоологія, орнітологія, географія, Грякове.

До знаних людей, які побачили світ на Чутівщині, по праву можемо віднести Миколу Олексійовича Зарудного – українського зоолога-орнітолога, фауніста й систематика, мандрівника, мисливствознавця та охоронця природи. Народився він 27 вересня 1859 р. в с. Грякове, розташованому на межі Валківського повіту Харківської губернії і Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині – Чутівської селищної ради Полтавського району Полтавської області). Це мальовниче село розкинулось на березі р. Орчик, правої притоки Орелі [12, с. 337].

М. О. Зарудний належав до старовинного поміщицького роду, представники якого вважали, що походять від Самійла Богдановича Зарудного – генерального судді Війська Запорозького (з 1654 р.), одного із сподвижників гетьмана Б. Хмельницького. Вони володіли великими маєтностями в Харківській і Полтавській губерніях та були пов'язані з багатьма славетними родинами, серед яких і родина видатного природознавця В. І. Вернадського. Микола Олексійович був троюрідним братом його дружини – Наталії Єгорівни Старицької-Вернадської [4, с. 38].

Народився майбутній видатний натураліст у сім'ї Олексія Андрійовича та Євдокії Миколаївни Зарудних, в маєтку свого дядька Миколи Андрійовича Зарудного – випускника Харківського університету, управителя справами Петровського Полтавського кадетського корпусу, а виховувала його

тітка Віра Андріївна [10, с. 131]. Під її опікою хлопчик ріс допитливим, працелюбним, обдарованим. Ці риси він зберіг на все життя. Знаний орнітолог С. О. Бутурлін зазначав: «Працездатність Миколи Олексійовича була якимось дивом» [13, с. 80]. Сам Зарудний про себе писав так: «Із раннього дитинства зародилася в мені пристрасть до природи, до подорожвань, полювання і спостереження за способом життя тварин... І не було для мене, як немає й тепер, нічого дорожчого за свіже повітря, синє небо, простір степів і лук, нетрів лісових, боліт непролазних...» [13, с. 31]. В 11 років Миколу віддали на навчання до кадетського корпусу в Петербурзі, згодом він закінчив учительську семінарію військового відомства, а вже з неї у 20-річному віці був призначений викладачем природознавства Оренбурзької військової гімназії, де працював до 1892 р. За цей час здійснив п'ять експедицій у Закаспійську область (тепер – Туркменістан).

М. О. Зарудний

Під час служби викладачем кадетського корпусу у Пскові (1892–1906) за сприяння Російського географічного товариства М. О. Зарудний здійснив чотири подорожі до майже не вивченої в природничому відношенні Персії (нині – Іран). Завдяки цьому він перший склав повний систематичний звід птахів регіону та зібрав велику орнітологічну колекцію [6, с. 44]. Восени 1906 р. Микола Олексійович переводиться до Ташкента на посаду викладача кадетського корпусу, де перебуває до кінця життя. Тут учений-мандрівник цілком присвятив свій час вивченню фауни Середньої Азії, переважно дослідженням орнітофауни. З квітня 1918 р. він читав курс зоології в Ташкентському народному університеті та очолював Туркестанський народний музей, реорганізований із найстарішого в Середній Азії Музею природи (тепер – Державний музей природи Узбекистану). До музейних фондів Зарудний передав зібрані ним не лише зоологічні, а й етнографічні (зокрема колекцію килимів) матеріали. Помер натураліст 17 березня 1919 р. у віці 60 років в результаті випадкового отруєння і був похований на Боткінському цвинтарі в Ташкенті [11, с. 94].

Хоча доля й занесла Миколу Олексійовича далеко від рідних місць, але він ніколи не поривав зв'язків зі своєю батьківщиною і в низці своїх робіт, присвя-

чених орнітофауни України, тепло відгукується про рідну землю. Якщо через хвороби (малярія, ревматизм та інші, набуті під час тяжких мандрівок) Зарудний не вирушав в експедиції, то літній час обов'язково проводив в Україні, не припиняючи своїх зоологічних спостережень. Неодноразово приїздив на відпочинок до садиби рідних у Гряковому, де наполегливо займався дослідницькою роботою. Взагалі ж на батьківщині натураліст побував у 1887, 1890, 1891, 1893–1895, 1897, 1899, 1905, 1911, 1913 рр. [13, с. 40]. Протягом 1890–1891 рр. він проводив обстеження Костянтиноградського повіту за течією р. Орчик. Результати цих досліджень у поєднанні зі спостереженнями свого дитинства Микола Олексійович опублікував у праці «Птахи долини р. Орчик і прилегло-го степу». В ній автор наводить перелік 141 виду та низку біологічних і систематичних зауважень до 22 видів птахів. Дослідник орнітофауни історичної Полтавщини Микола Іванович Гавриленко так писав про види птахів, відмічені у цій праці: «Серед птахів, характерних для долини Орчика, зазначено: *Milvus regalis*, *Litofalco aesalon*, *Chettusia gregaria*, *Cettia cettii*, *Budites melanocephala*. Незрозумілими для нього були відсутність у переліку звичайної там сови сірої та слова Зарудного «відмічено виключно *Strix flammea*» [1].

Значний інтерес у згаданій роботі викликає опис природи навколо с. Грякове та садиби Зарудних. У ньому автор характеризує степові, лучні, лісові ділянки, відмічає великий сад із фруктовими деревами та парк, що прилягав до садиби, а також чудовий сосновий бір із численними видами інших дерев, як місцевих, так і завезених [7]. Взагалі ж, це був приватний ботанічний сад, закладений Миколою Андрійовичем Зарудним у 1837 р. в ландшафтному стилі з системою штучних ставків, басейнів та фонтанів [9, с. 51]. Відрізнявся він і чудовими теплицями з рідкісними рослинами. Цікаво, що деякі з них намагалися акліматизувати у відкритому ґрунті. Станом на 1858 р. в саду М. А. Зарудного зростало 220 видів і форм рослин. Серед них було чимало екзотичних видів ялиць, тисів, клокичок, мушмул. З укриттям на зиму тут вирощували каштан їстівний, павловнію повстисту, акацію ленокранську, мильне дерево, які навіть і сьогодні відносяться до раритетів [9, с. 52–53]. Вважається, що саме з ботанічного саду М. А. Зарудного в культуру були введені такі дендрооб'єкти, як *Fraxinus Americana*, *Rubus odoratus*, *Tilia americana*, *Weigela florida* [9, с. 53]. У такому живописному краї, практично серед живої природи зростав юний Микола Зарудний і тут сформувалась цікавість до її пізнання, подорожей та мисливства.

В іншій його науковій праці «Декілька заміток про орнітофауну Харківської і Полтавської губерній» (1911) охарактеризовано 31 вид птахів [8]. На думку М. І. Гавриленка, ця робота містить важливі відомості з орнітофауни Полтавської губернії, в ній зазначено гніздування *Buteo ferox*, *Aesalon regulus*, *Chettusia gregaria*, часті зустрічі з *Aquila orientalis*, добування *Circaetus gallicus*, *Hydrochelidon hybrida*, *Porzana bailloni* та двох *Luscinola melanopogon* [2].

М. І. Гавриленко особисто познайомився із М. О. Зарудним у 1913 р., будучи студентом Харківського університету. Зустріч відбулася на званому обіді в професора М. М. Сомова з нагоди приїзду Миколи Олексійовича до Валок. Тоді на питання Миколи Івановича про результати зборів того року М. О. Зарудний обмежився про свої екскурсії по Орчику відповіддю: «цього разу нового нічого не додав» [3]. У своїй автобіографії (*Mea vita*) М. І. Гавриленко називає Зарудного «найвидатнішим дослідником туркестанської фауни, першим європейцем, який пройшов по Східній Персії і вийшов до Індійського океану» [5, с. 20].

Наукова спадщина М. О. Зарудного нараховує понад 200 наукових та науково-популярних праць, ним було описано 238 видів і підвидів птахів, зібрана унікальна колекція тварин, основна збережена частина якої знаходиться в Зоологічному інституті РАН, деякі збори дослідника зберігаються в Інституті зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України та інших зоологічних установах. Колекції тварин, зібраних натуралістом в Оренбурзькому краї, Середній Азії, Ірані та в Україні, стали цінним матеріалом для роботи багатьох спеціалістів світу. За цими зоологічними зразками було описано цілий ряд нових видів тварин.

На честь Миколи Олексійовича названо понад 100 нових форм тварин, серед них: 4 ссавці, 15 птахів, 5 рептилій, 1 риба, 72 комахи, 1 багатоніжка, 6 паукоподібних, 1 молюск [11, с. 93]. Такої пошани не удостоївся жоден із наших земляків-натуралістів. За свої заслуги він отримав від Російського географічного товариства срібну медаль імені М. М. Пржевальського (1907), тричі був удостоєний премії М. М. Пржевальського (1901, 1904, 1907). Слушно, що А. П. Семенов-Тянь-Шанський порівняв Зарудного лише із Пржевальським [11, с. 94].

Тож бачимо, що Микола Олексійович Зарудний зробив вагомий внесок у розвиток зоологічної науки. Він був різноплановим та поліфункціональним дослідником. З огляду на це вважаємо, що пам'ять про нашого ушанованого земляка буде передаватися із покоління в покоління й ім'я його ніколи не зітре забуття!

Джерела та література

1. НА ПКМВК. – Ф. 01. – Спр. 236. – Арк. 10.
2. НА ПКМВК. – Ф. 01. – Спр. 236. – Арк. 10–11.
3. НА ПКМВК. – Ф. 01. – Спр. 236. – Арк. 11.
4. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Уклад. Самоходов В. М., Кигим С. Л. / наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: «Полтавський літератор», 2008. – 208 с.
5. Гавриленко М. І. (1889–1971). Матеріали до біографії відомого вченого-орнітолога. Зібрав і впорядкував П. Ротач. – Полтава: Верстка, 2004 – 86 с.
6. **Закалюжний В. М.** Полтавці – відомі зоологи. – Полтава: Астроя, 2017 – 129 с.
7. **Зарудний Н. А.** Птицы долины реки Орчика и окололежащей степи // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. – 1892. – Т. 1. – С. 138–155.

8. **Зарудный Н. А.** Несколько заметок по орнитофауне Харьковской и Полтавской губернии // Орнитологический вестник. – 1911. – № 3–4. – С. 272–277.
9. **Липа А. Л.** Интродукция и акклиматизация древесных растений на Украине. – К.: «Вища школа», 1978. – 112 с.
10. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский родословник. – К.: тип. Т-ва Фронцевича Г. Л. и К^о, 1910. – Т. 2: Е-К. – VI, 720, 20 с.
11. **Пидопличко И. Г. Н. А.** Зарудный как зоолог и путешественник // Вестник зоологии. – 1969. – № 5. – С. 93–94.
12. **Пилипчук О. Я.** Зарудний Микола Олексійович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 10: З-Зор. – К., 2010. – С. 337–338.
13. **Пилипчук О., Чубрей О. М. О.** Зарудний (1859–1919) – видатний зоолог-орнітолог і мандрівник: монографія. – К.: Талком, 2022. – 199 с.

Keywords: *Mykola Zarudnyi, zoology, ornithology, geography, Hriakove.*